

Ks. Kazimierz Belch

Spółeczna morfologia parafii a stan dominicantes (na przykładzie archidiecezji przemyskiej).

Przez morfologię społeczną rozumie się zewnętrzne kształty zjawisk społecznych, podlegających oglądowi i opisowi¹. Należą do nich elementy geograficzne, ekologiczne, demograficzne, zewnętrzne formy instytucji itp., ale w takim tylko zakresie, w jakim wywierają one wpływ na społeczne zachowanie się jednostek i grup ludzkich lub są wynikiem takiego ich zachowania².

Wpływ morfologii społecznej na ludzkie zachowania uwidacznia się w różnych dziedzinach życia. Interesujące jest, w jakim stopniu ujawnia się on w płaszczyźnie ustosunkowania się człowieka do Boga, czyli w sferze życia religijnego. Spośród wielu przejawów religijności weźmie się tu pod uwagę tylko jeden, mianowicie udział w niedzielnej mszy św. Msza św. bowiem posiada szczególne znaczenie dla życia religijnego, o czym ostatnio przypomniał papież Jan Paweł II w liście apostolskim *Dies Domini*, podkreślając zarazem wagę obowiązku uczestniczenia w niej w niedziele i święta³. Z drugiej zaś strony msza św. stanowi łatwo dostępny przedmiot badań socjologicznych. Z tych względów stan dominicantes⁴ należy do wskaźników religijności stosunkowo najczęściej badanych i w konsekwencji lepiej poznanych.

Podstawą analiz będą tu sprawozdania księży proboszczów z archidiecezji przemyskiej z obliczeń frekwencji wiernych w niedzielnej mszy św., przeprowadzonych w ostatnim dwudziestoleciu, a ściślej, w latach: 1980, 1985, 1990, 1995. Obejmuje się tu więc także okres przed podziałem ówczesnej, wielkiej diecezji przemyskiej. Sięgnięcie głębiej

¹ Por. G. Gurvitch. *Traité de sociologie*. Paris 1958 t. 1 s. 158.

² J. Majka. *Socjologia parafii*. Lublin 1971 s. 96.

³ List apostolski *Dies Domini* został wydany 31 maja 1998 r. Znaczenie mszy św. i potrzebę uczestniczenia w niej w niedziele i święta papież szeroko uzasadnia w trzecim rozdziale listu, zatytułowanym: *Zgromadzenie eucharystyczne sercem niedzieli*.

⁴ Terminem dominicantes określa się osoby uczęszczające na mszę św. w zwykłe niedziele.

wstecz ma na celu weryfikację najnowszych obliczeń⁵ oraz uzyskanie szerszej perspektywy czasu, niezbędnej dla interpretacji skonstatowanych faktów. Z tego względu w obliczeniach dotyczących okresu sprzed podziału diecezji uwzględniono tu nie całą ówczesną diecezję przemyską, ale tylko tę jej część, która terytorialnie pokrywa się z obecną archidiecezją przemyską.

Analizę społecznej morfologii parafii w archidiecezji przemyskiej warto rozpocząć od cech ekologicznych. Ze względu na te cechy należy przede wszystkim wyodrębnić dwa typy parafii: wiejskie i miejskie. Zobaczmy, jaki jest stan dominantes w obydwóch typach.

Tabela 1. Typ środowiska lokalnego a stan dominantes (w %).

Rok:	liczba parafii	wieś	miasto	razem
1980	300	75,9	73,6	75,1
1985	345	78,2	74,1	77,8
1990	358	79,5	69,5	77,0
1995	370	77,0	63,9	72,7

Uwaga: W tabeli 1 i następnych odsetek obecnych na mszy św. obliczono od liczby zobowiązanych⁶.

Z danych tabeli 1 wynika, że stan dominantes w ostatnim dwudziestoleciu kształtował się w parafiach wiejskich zawsze na wyższym poziomie niż w miejskich. Obecnie (1995 r.) różnica pod tym

⁵ Z analizy sprawozdań proboszczowskich można wnioskować, że w większości parafii obliczenia frekwencji we mszy św. zostały przeprowadzone solidnie. Zdarzają się jednak także takie sprawozdania, których wiarygodność budzi pewne zastrzeżenia. Jedne z nich noszą na sobie ślady niedokładności obliczeń, inne zaś zawierają zawyżoną liczbę dominantes lub zaniżoną liczbę parafian. To ostatnie zniekształcenie autor starał się skorygować w oparciu o dane Rocznika Archidiecezji Przemyskiej na rok 1994 i 1997.

⁶ Do zobowiązanych do udziału we mszy św. zalicza się tu - stosownie do przyjętych w Polsce standardów - 75% katolików mieszkających na wsi i 80% mieszkających w miastach. Wyższą stopę zobowiązanych w miastach uzasadnia się mniejszym tamże odsetkiem dzieci do lat 7 (wskutek mniejszej niż na wsi dzietności rodzin), łatwiejszym dostępem do kościoła (mniejsza odległość, lepsze drogi, środki lokomocji), co nie jest bez znaczenia dla osób starszych, a także większą na ogół liczbą mszy św. niedzielnych, dzięki czemu osoby pracujące zawodowo w niedzielę łatwiej mogą znaleźć dogodną dla siebie porę mszy św.

względem między wsią a miastem wynosi 13%, a więc jest bardzo duża.

Niższy stan dominantes w miastach niż na wsi nie jest czymś specyficznym tylko dla archidiecezji przemyskiej. Podobną sytuację zauważa się także w innych polskich diecezjach⁷. Bez wątpienia stanowi on wyzwanie dla duszpasterstwa. Toteż należałoby zastanowić się nad jego przyczynami. Z badań przeprowadzonych w różnych środowiskach naszego kraju⁸ okazało się, że katolicy, uczęszczając na mszę św., kierują się nie tylko wewnętrzną potrzebą czy poczuciem obowiązku, ale równocześnie także innymi motywami i zewnętrznymi bodźcami, jak presją miejscowej ludności, chęcią konformistycznego dostosowania się do przyjętych w środowisku lokalnym modeli zachowań religijnych, potrzebą przeżyć o charakterze kulturalnym, jakich może dostarczyć obecność na niedzielnej mszy św., potrzebą kontaktu ze znajomymi itd. Te uboczne motywy, a zwłaszcza nacisk lokalnej społeczności, odgrywają większą rolę w środowisku bardziej zamkniętym i mniej zurbanizowanym, czyli na wsi. Nie mają zaś takiego znaczenia w miastach, cechujących się - jak wiadomo - zanikiem nieformalnej kontroli społecznej, znacznym stopniem anonimowości i pluralizmu, oraz oferujących wiele alternatywnych możliwości spędzenia niedzieli. Brak w środowiskach miejskich tych zewnętrznych bodźców powoduje częstszą niż na wsi absencję na mszy św.

Stopień zurbanizowania i pluralizmu, a w konsekwencji możliwości zachowania anonimowości i wyboru różnych sposobów przeżywania niedzieli zwiększają się wraz ze wzrostem wielkości miast. Biorąc to pod uwagę, należałoby się spodziewać, że stan dominantes w miastach będzie odwrotnie proporcjonalny do ich wielkości. Warto zobaczyć, czy to przypuszczenie potwierdza się w archidiecezji przemyskiej.

Tabela 2. Wielkość miasta a stan dominantes (w %).

Miasta:	1980	1985	1990	1995
do 20 tys. mieszkańców	81,0	81,9	77,1	70,8
od 20 tys. do 50 tys.	69,9	75,4	66,0	61,8
powyżej 50 tys.	59,3	57,6	59,8	52,3

⁷ W diecezji rzeszowskiej w latach 1995-1997 stan dominantes wynosił w parafiach wiejskich 80%, a w miejskich 71%. K. Bełch. Typ parafii a stan dominantes na przykładzie diecezji rzeszowskiej. *Resovia Sacra* 5: 1998.

⁸ Por. np. W. Piwowarski. *Religijność wiejska w warunkach urbanizacji*. Warszawa 1971; J. Mariański. *Religijność w procesie przemian*. Warszawa 1991.

Z danych zawartych w tabeli 2 okazuje się, że wielkość miasta silnie różnicuje stan dominantes. Im większe miasto, tym niższy stan frekwencji we mszy św. Różnice między wyodrębnionymi tu grupami miast są bardzo duże: wynoszą ok. 10%. Ich zasięg kształtuje się podobnie w całym badanym dwudziestoleciu. Trzeba zatem przyjąć, że czynnikiem wywierającym znaczący wpływ na stan dominantes, zarówno w obecnym systemie liberalnodemokratycznym jak i w poprzednim systemie ateistycznototalitarnym, jest otwartość i urbanizacja środowiska lokalnego oraz związane z tym społeczno-kulturowe procesy, zwłaszcza zaś pluralizm i laicyzm⁹.

Z danych zawartych w tabeli 1 i 2 okazuje się również, że udział we Mszy św. nie jest praktyką całkowicie stabilną. W latach osiemdziesiątych stan dominantes narastał, a w latach dziewięćdziesiątych obniżył się. Stwierdzenie to odnosi się zwłaszcza do miast, gdzie różnica w skali globalnej wyniosła aż 10%.

Szukając przyczyn tych zmian, należy najpierw dodać, że wyższy poziom dominantes w latach osiemdziesiątych nie jest ewenementem tylko diecezji przemyskiej. Podobne fakty zaobserwowano także w innych regionach Polski¹⁰. Wzrost frekwencji we Mszy św., a także innych przejawów religijności, - zdaniem socjologów - był wówczas m. in. efektem nie tylko korzystnej sytuacji duszpasterskiej (rozwój nowych ruchów religijnych, wybór Polaka na papieża i pielgrzymki Jana Pawła II do Polski), ale i specyficznych uwarunkowań społeczno-politycznych (z jednej strony sprzeciw szerokich warstw społeczeństwa wobec komunistycznej ideologii i totalitaryzmu państwowego, w tym zwłaszcza wobec stanu wojennego, a z drugiej zaufanie do instytucji Kościoła)¹¹, dzięki czemu Kościół był postrzegany jako jedyna, licząca się, siła wobec pa-

⁹ Przez laicyzm rozumie się ideologię, system, program, postawę postulującą z jednej strony ograniczenie wpływów religii i Kościoła na społeczeństwo, z drugiej zaś odrzucenie wszelkiej rzeczywistości transcendentnej w stosunku do świata, jako szkodliwej dla rozwoju ludzkości. *Katolicyzm A-Z*. Red. Z. Pawlak. Poznań 1982 s. 227.

¹⁰ J. Mariański, po zacytowaniu wyników wielu badań zrealizowanych w różnych regionach Polski, stwierdza: Na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych nastąpił wzrost postaw proreligijnych w skali globalnej o prawie 10%. *Religijność w procesie przemian* s. 319.

¹¹ Por. tamże s. 291 nn.

nującego systemu przemocy. W takich warunkach nabrały większego znaczenia pozareligijne, zwłaszcza zaś społeczno-polityczne motywacje praktyk religijnych, co w efekcie wyraziło się m. in. wysokim stanem dominicanos. W latach zaś dziewięćdziesiątych sytuacja społeczno-polityczna ulega głębokim przemianom. W miejsce poprzedniej dychotomii (państwo - Kościół) upowszechnia się pluralizm kulturowy i społeczny oraz liberalizm. W tych warunkach pozareligijna motywacja praktyk religijnych traci swoje poprzednie znaczenie. Procesy te dotychczas uaktywniły się głównie w miastach. Tam też obniżenie się stanu dominicanos jest - jak już wyżej zauważyliśmy - bardziej widoczne.

Msza św. ma charakter uczyty, w której sam Chrystus staje się pokarmem. Dlatego pełny w niej udział wymaga przystąpienia w czasie jej trwania do komunii św.¹² Z tego względu, analizując stan dominicanos, należy zwracać uwagę również na stan comunicantes.

Tabela 3. Typ środowiska lokalnego a stan comunicantes (w%).

Rok:	wieś	miasto	razem
1980	9,6 (5,4)	10,6 (6,2)	9,9 (5,7)
1985	9,7 (5,7)	12,3 (7,3)	10,6 (6,2)
1990	13,9 (8,5)	14,5 (8,1)	14,1 (8,4)
1995	23,7 (13,7)	23,0 (11,8)	23,5 (12,9)

Uwaga: W tabeli 3,6 i 7 w pierwszej kolumnie podano odsetki obliczone od dominicanos, a w drugiej kolumnie (w nawiasie) odsetki obliczone od ogółu parafian.

Jak wynika z obliczeń zebranych w tabeli 3, stan pełnego uczestnictwa we Mszy św., tzn. łącznie z komunią św., jest stosunkowo niski i w niewielkim tylko stopniu zróżnicowany ze względu na typ środowiska lokalnego. Ogólnie biorąc, spośród obecnych na Mszy św. nieco liczniej przystępują do komunii św. mieszkańcy miast. Również stan comunicantes obliczony od ogółu parafian był w latach osiemdziesią-

¹² Kościół zaleca wiernym, aby przystępowali do komunii, gdy uczestniczą w Eucharystii, pod warunkiem, że są do tego należycie przygotowani (...) Jest oczywiste, że zaproszenie do komunii eucharystycznej staje się szczególnie naglące podczas mszy św. sprawowanej w niedzielę lub w inne dni świąteczne. Jan Paweł II. List apostolski Dies Domini nr 44.

tych w miastach wyższy niż na wsi. Natomiast w latach dziewięćdziesiątych pierwszeństwo pod tym względem przejęły parafie wiejskie. Występujące tu różnice między miastem a wsią są jednak niewielkie, zazwyczaj nie przekraczają 2%.

Dynamika communicantes w ostatnim dwudziestolecu kształtuje się zupełnie odmiennie niż dominantes. Zasięg wiernych przystępujących w zwykłe niedziele do komunii św. wzrasta, i to zarówno na wsi, jak i w mieście. Wzrost ten w latach osiemdziesiątych można określić jako względnie umiarkowany, a w latach dziewięćdziesiątych jako skokowy. Zjawisko to zachodzi także w innych diecezjach polskich¹³. Bez wątplenia należy je traktować jako jeden ze wskaźników pogłębiania się życia religijnego wśród części wiernych. Budzi się jednak wątpliwość, czy nie jest ono w jakimś stopniu także wskaźnikiem osłabienia poczucia grzechu, miniaturą sytuacji Zachodu, gdzie wierni gremialnie przystępują do komunii św., a równocześnie stronią od spowiedzi. Rozwiązanie tej wątpliwości wymagałoby szerokich i pogłębionych badań.

Z kolei zobaczymy, czy stan dominantes w archidiecezji przemyskiej jest zróżnicowany ze względu na liczebną wielkość parafii. Sytuację pod tym względem w parafiach wiejskich przedstawia tabela 4.

Tabela 4. Wielkość parafii wiejskich a stan dominantes (w %).

Parafie wiejskie:	1980	1985	1990	1995
małe (do 2 tys. wiernych)	77,5	85,3	82,0	79,0
średnie (2-4 tys.)	75,5	71,2	76,9	75,0
wielkie (ponad 4 tys.)	72,0	70,8	74,1	71,2

Na wsi w parafiach małych stan dominantes jest stosunkowo najwyższy. Drugą pozycję pod tym względem zajmują parafie średniej wielkości, a ostatnią parafie wielkie. W poszczególnych latach różnice w odsetkach dominantes pomiędzy wyodrębnionymi tu typami parafii zmieniają się, jednakże kolejność grup pozostaje ta sama. Fakt ten świadczy, iż zespół uwarunkowań związany z wielkością parafii nie pozostaje

¹³ W diecezji rzeszowskiej w latach 1995-1997 przystępowało do komunii św. średnio 22% uczestników mszy św., w tym na wsi 23%, a w miastach 21%. Na tym samym terenie stan communicantes wynosił w parafiach wiejskich w 1980 r. - 11%, w 1985 - 12%, w 1990 - 14%, a w miejskich odpowiednio: 8%; 11%; 13%. Bełch. Typ parafii a stan dominantes.

bez wpływu na stan frekwencji w niedzielnej mszy św. Wyższy stan dominantes w parafiach małych i średnich można tu uzasadnić zwłaszcza występującą tam na ogół mniejszą odległością od kościoła i silniejszym poczuciem wspólnoty parafian niż w parafiach wielkich.

Podobnie kształtuje się stan dominantes w poszczególnych typach parafii miejskich.

Najniższy jest on w parafiach wielkich, a najwyższy w parafiach małych lub średnich. Różnice między parafiami małymi i wielkimi statystycznie są tu bardzo duże, sięgające kilkunastu i więcej procent. Jednakże do pewnego stopnia mają one charakter tylko pozorny. Wynika to stąd, iż w

Tabela 5. Wielkość parafii miejskich a stan dominantes (w %).

Parafie miejskie:	1980	1985	1990	1995
małe (do 4 tys. wiernych)	83,8	75,0	82,1	72,7
średniej wielkości (4-8 tys.)	80,6	76,7	67,2	62,0
wielkie (ponad 8 tys.)	61,0	68,7	66,6	61,1

parafiach wielkich kościoły nie zawsze są na tyle obszerne, aby zapewnić względnie wygodne miejsce dla wszystkich swoich dominantes. Dlatego część parafian - jak wskazuje potoczna obserwacja - przekracza granice swojej parafii, udając się na mszę św. do innych, mniej zatłoczonych świątyń miasta.

Wielkość parafii wpływa różnicująco również na stan frekwencji w komunii św. Na wsi w latach osiemdziesiątych stan communicantes był stosunkowo najwyższy w parafiach małych, nieco niższy w parafiach średniej wielkości, natomiast znacznie niższy w parafiach wielkich. W latach zaś dziewięćdziesiątych - na skutek większej dynamiki wzrostu tej praktyki w parafiach wielkich - nastąpiło wyrównanie zasięgu communicantes we wszystkich typach parafii.

Tabela 6. Wielkość parafii wiejskich a stan communicantes (w %).

Parafie wiejskie:	1980	1985	1990	1995
małe (do 2 tys. wiernych)	10,2 (5,9)	10,4 (6,7)	14,0 (8,6)	23,5 (13,9)
średnie (2-4 tys.)	10,0 (5,7)	9,4 (5,0)	14,0 (8,6)	22,6 (13,3)
wielkie (ponad 4 tys.)	6,5 (3,5)	6,8 (3,7)	12,4 (7,4)	25,3 (13,5)

Tabela 7. Wielkość parafii miejskich a stan communicantes (w%).

Parafie miejskie:	1980	1985	1990	1995
małe (do 4 tys. wiernych)	11,3 (7,6)	13,9 (8,2)	14,6 (9,6)	24,1 (14,0)
średnie (4-8 tys.)	10,7 (6,9)	12,6 (7,8)	15,2 (8,2)	25,3 (12,5)
wielkie (ponad 8 tys.)	10,3 (5,1)	9,2 (5,1)	13,0 (6,9)	19,1 (9,4)

W miastach natomiast przez całe dwudziestolecie stan communicantes w parafiach wielkich utrzymywał się na stosunkowo najniższym poziomie. Najwyższy zaś poziom uzyskiwały bądź parafie małe, bądź średniej wielkości. W poszczególnych latach różnice w zasięgu communicantes między parafiami małymi i średnimi bywały niewielkie: wynosiły ok. 1%.

Poszukując wpływu morfologii społecznej na stan dominantes, należy uwzględnić także cechy demograficzne badanych parafii. Zainteresowanie budzi tu zwłaszcza struktura płci parafian. Powszechnie bowiem znana jest prawidłowość, że kobiety liczniej uczęszczają na mszę św. niż mężczyźni¹⁴. Warto zobaczyć, w jakim stopniu potwierdza się ona w archidiecezji przemyskiej. Zwróćmy zwłaszcza uwagę, czy typ środowiska lokalnego wywiera wpływ na wielkość przewagi pod tym względem kobiet nad mężczyznami.

Z danych zebranych w tabeli 8 i 9 wynika, że wspomniana wyżej prawidłowość znajduje w archidiecezji przemyskiej pełne potwierdzenie. Zarówno na wsi, jak i w mieście kobiety liczniej wypełniają obowiązek niedzielny. Przewaga kobiet nad mężczyznami pod względem zasięgu dominantes cechuje się dość dużą stabilnością. W miastach wynosi ok. 15%, a na wsi ok. 11%.

Wyższy stan dominantes wśród kobiet częściowo tłumaczy się ich liczebną przewagą nad mężczyznami w całej populacji¹⁵. Mimo to

¹⁴ Por. W. Piwowarski. Religijność miejska w rejonie uprzemysłowionym. Warszawa 1977 s. 66.

¹⁵ W 1995 r. w Polsce na 100 mężczyzn przypadało w miastach ogółem 109 kobiet, w tym w kategorii wieku 65 lat i więcej - 169 kobiet. Na wsi na 100 mężczyzn przypada ogółem 100 kobiet, jednakże w populacji liczącej 65 lat i więcej

trzeba stwierdzić, że mężczyźni częściej zaniedbują niedzielny obowiązek niż kobiety. Różnice w odsetkach nie są jednak tak duże, by należało je uznać za wyraźny przejaw dechrystianizacji¹⁶.

Tabela 8. Struktura płci a stan dominicanos w parafiach wiejskich (w %).

Rok:	mężczyźni	kobiety	różnica
1980	43,8	56,2	12,4
1985	44,9	55,1	10,2
1990	44,6	55,4	10,8
1995	44,3	55,7	11,4

Uwaga: W tabeli 8 i 9 odsetki obliczono od ogółu uczestników mszy św.

Tabela 9. Struktura płci a stan dominicanos w parafiach miejskich (w %).

Rok:	mężczyźni	kobiety	różnica
1980	41,9	58,1	16,2
1985	43,9	56,1	12,2
1990	42,7	57,3	14,6
1995	42,5	57,5	15,0

Znacznie większe dysproporcje między kobietami i mężczyznami zachodzą w odniesieniu do communicantes (tabela 10 i 11). Wśród ogółu komunikujących kobiety stanowią ponad 70%, a mężczyźni poniżej 30%. Zatem liczba komunikujących kobiet przewyższa ponad dwukrotnie liczbę komunikujących mężczyzn. Przewaga kobiet utrzymuje się tu na podobnym poziomie przez całe dwudziestolecie, przy czym jest ona w niewielkim stopniu zróżnicowana ze względu na typ środowiska lokalnego. Na wsi wynosi ok. 45%, a w miastach ok. 41%¹⁷.

na 100 mężczyzn przypada 156 kobiet. Rocznik Statystyczny 1997 s. 90.

¹⁶ "(...) wielkość przedziału między wskaźnikami religijności ze względu na strukturę płci traktuje się jako przejaw dechrystianizacji". Piwowarski. Religijność miejska s. 66.

¹⁷ W diecezji rzeszowskiej przewaga kobiet nad mężczyznami ze względu na stan communicantes jest nieco mniejsza niż w archidiecezji przemyskiej. Wynosi w parafiach wiejskich 42%, a w miejskich 36%. K. Bełch. Typ parafii a stan dominicanos.

Tabela 10. Struktura płci a stan communicantes w parafiach wiejskich (w %).

Rok:	mężczyźni	kobiety	różnica
1980	27,8	72,2	44,4
1985	27,2	72,8	45,6
1990	26,5	73,5	47,0
1995	28,0	72,0	44,0

Uwaga: W tabeli 10 i 11 odsetki obliczono od ogółu komunikujących.

Tabela 11. Struktura płci a stan communicantes w parafiach miejskich (w %).

Rok:	mężczyźni	kobiety	różnica
1980	28,2	71,8	43,6
1985	29,3	70,7	41,4
1990	30,0	70,0	40,0
1995	29,6	70,4	40,8

Sumując przeprowadzone analizy stwierdza się, że społeczna morfologia parafii wywiera wpływ na stan frekwencji we mszy św. Wśród uwzględnionych tu czynników najsilniej różnicuje stan dominantes i communicantes struktura płci. Zarówno na wsi jak i w miastach kobiety liczniej uczęszczają na mszę św. i przystępują do komunii św. Daleko posunięta "niewrażliwość" tego zjawiska na zmieniające się społeczne uwarunkowania niedwuznacznie wskazuje, iż jego wyjaśnienia należy szukać nie tylko w czynnikach społecznych, zewnętrznych, ale także w wewnętrznych, psychicznych¹⁸.

Czynnikiem znacząco, chociaż w mniejszym stopniu, wpływającym na stan dominantes jest również otwartość środowiska lokalnego i zachodzące w nim społeczno-kulturowe procesy, stymulowane przez industrializację i urbanizację, wśród których należy wymienić zwłaszcza laicyzm i pluralizm. Wpływ ten wyraża się niższym stanem dominantes w miastach niż na wsi, a wśród miast niższym stanem w miastach średniej wielkości aniżeli w małych.

Stan dominantes jest również uzależniony od wielkości parafii. Korzystniejsze warunki dla tej praktyki stwarzają parafie małe i średniej wielkości aniżeli parafie wielkie. Niedomagania tych ostatnich łągo-

¹⁸ Por. G. Le Bras. Etudes de sociologie religieuse. T. 1. Paris 1955 s. 358 nn. 432

dzą na wsi dość liczne kościoły filialne, a w miastach znaczna liczba świątyń i niedzielnych mszy św.

Natomiast zurbanizowanie nie wywiera znaczącego wpływu na stan communicantes. Również wpływ wielkości parafii na tę praktykę jest niewielki. "Odporność" komunii św. na parafialne i środowiskowe uwarunkowania można wystarczająco uzasadnić charakterem tej praktyki. Codzienna komunia św. nie należy ani do obowiązkowych, ani do masowych praktyk religijnych, toteż nie mają tu zastosowania mechanizmy środowiskowe, wywierające wpływ na frekwencję we mszy św. czy na inne praktyki o masowym charakterze.

Przeprowadzone wyżej analizy mogą stanowić podstawę do sformułowania szeregu pastoralnych postulatów. Tutaj zwraca się uwagę na jeden z nich, mianowicie na potrzebę przesunięcia w kościelnym nauczaniu akcentu z obowiązku uczestniczenia we mszy św. na mszę św. jako wartość samą w sobie. W dobie dynamicznie rozwijającego się pluralizmu trzeba pomagać w dokonywaniu w sposób wolny wyboru tego, co cenniejsze.